

A finn és a cseremisiz isten-névről.

A finn és a cseremisiz isten-nevet különféleképpen magyarázták. LÖNNROT a «Mehiläinen» című finn folyóiratban a finn *jumalá*-t a *jumaus* = «dördülés, dörgés» szóval kapcsolta össze; szerinte eredetileg a mennydörgés istenét jelentette. Későbbben CASTRÉN, a ki LÖNNROT alapgézetét, hogy *jumala* a hangutánzó *jumu* (C. szerint ebből: **jum*) szóból származik, magáévá tette, ezen szó alakját és alapjelentését következőképen iparkodott megmagyarázni. Az a hangutánzó törzsszó mennydörgést jelentett, *-la* a rendes, helyet v. lakást jelölő képző, tehát *jumala* tkp. a mennydörgés lakta hely, t. i. az ég. Ezen alapjelentésből aztán, miután az eget megszemélyesítették, először is az «égi isten» jelentés fejlődött ki, és végre a *jumala* szó az «isten, isteni lény» általános fogalom elnevezésévé vált.

Egészen másféle magyarázatra találunk BUDENZNÉL (MUSz. 173. sz.). Szerinte a finn *juma*-, cseremisiz *juma* = magyar *jó* (*java*-), osztj. *jam*, vog. *jomas*: az eredetileg «bonus»-t jelentő szó, «boldogság, gazdagság» értelemben véve, végre az «isten» elnevezésévé vált (vö. óind. *bhagas* «glück, wohlstand» — óperzsában *baga* «deus»); *-la* pedig a finn szóban B. szerint valószínűleg melléknévképző, vö. *vetelä* «vizes»: *vete*- «víz».

BUDENZ magyarázata, úgy látszik, általánosan el van fogadva. Ahhoz csatlakozik SETÄLÄ is (Kalevala, II. Selityksiä Hels. 1901; 160. l., és SUS. Aik. XVII, 4; 48. l.), a ki saját részéről még azt is lehetőnek, sőt valószínűnek tartja, hogy a mint a mordvinban az istent és egyúttal szerencsét jelentő *pavas* átvétel az árjaságból, a hol a megfelelő szónak szintén mind a két jelentése van (l. fönt), úgy a (cser.) *juma*, (finn) *jumala* fordítás az indo-iráni nyelvekből.

Eme most uralkodó felfogás ellen mégis komoly kételyek lépnek föl.

Mind a két szerző figyelmét, úgy látszik, kikerülte, hogy a cser. szó (erdei cser. *jumə*, kel. cser. *jumo*, *jumə*, tö *jumā*-) eget is jelent, sőt az utóbbi (Kal. Sel. 160. l.) azt hangoztatja, hogy «nem tudták bizonyítani, hogy a cseremiszi szó mást jelentene, mint istent általánosan és a mohamedán vagy keresztény szomszédoktól megismert legmagasabb jó lényt különösen». Ama jelentés mégis már BUDENZnek 1866-ban megjelent cseremiszi szótárában megtalálható («*cœlum*», Lex. compar. Petropol. szerint) s GENETZnek és PORKKÁNAK*) későbbben (1889- és 1895-ben) megjelent cser. textusaiból is kitűnik. Azonkívül megjegyzendő, hogy a tárgyalt szó korántsem jelent mindenütt «istent általánosan». Igaz, hogy helyenként, nyilván későbbben, annyira általánosított, hogy mindenféle, ha nem is valamennyi szellem nevében előfordul (vö. pl. JAKOVLEV, Religioznyje obrädy čeremis 6—11. l.; SMIRNOV, Čeremiszy 246. l.), de más helységekből, még pedig éppen ott, ahol az ősi vallás legjobban megmaradt, mint az ufai kormányzóságban lakó pogány cseremiszeknél, a *jumə* szó kizárólag az ég és a mennydörgés istene nevében fordul elő (nem véve számba néhány a csuvasoktól átvett szellemnevet), a mint az én «Beiträge zur kenntnis der religion und des cultus der tšcheremissen» című cikkemből (K. Sz. II. 35—38. és 199—203. l.) kitűnik.

Világos az is, hogy a mordvin összetételben: *jondol* (ebből: *jom-tol*) «villám» tkp. «*j*. tüze», a megfelelő szó csakis «eget» vagy legföljebb «égi istent» jelenthet, de semmiképen sem «istent általánosan».

Azon tény, hogy a tárgyalandó szó a cseremiszi nyelvben eget jelent, már magában határozottan megdönti a BUDENZ-féle magyarázatot, valamint a SETÄLÄ mellékes föltevését is. Hiszen csak nem lehet a *j*. szóban ilyen furcsa, biztosan sehol sem

*) SUS. Aik. VII, 49. (140.) l.: *juməško küz'as šopšar uke* «zum himmel hinauf giebt es keine leiter»; SUS. Aik. XIII, 1; 23. (86.) l. *žuməš küz'as šopšar uke* «um zum himmel zu klimmen giebt es keine leiter». — Szintúgy az ufai kormányzóságban lakó cseremiszeknél a *jumə* szó «ég» értelmében is használtatik: *šüđərβlak kojət juməštə* «csillagok látszanak az égen».

igazolható jelentésfejlődést föltenni: jó — isten általánosan — ég. Azonkívül maga az a föltevés, hogy «jót, gazdagot, szerencsést» jelentő szó már a finnugor ősvallásban az általános isten-névvé (ill. az isten attributumává) vált, hibás fölfogáson alapul eme vallás fejlettségéről. Ámde már CASTRÉN éles elméje kiderítette a valódi tényállást. «Vorlesungen über die finnische mythologie» című munkájában*) több helyen hangoztatja, hogy a finnugor népek eredetileg a természetet úgy a mint van, szemmel látható alakjában imádták és hogy a valóban személyesített, anthropomorfizált istenek későbbi eredetűek; ezen nézet támogatására a finn népköltészetben előforduló olyan helyekre utal, mint: *Vesi kiellä poikoasi, laine lastasi epeä* = Viz, tiltsd el fiadat, hullám, gátold meg gyermekedet (Kalevala 42:529, 530.), *Lepy lehto, kostu korpi, taivu ainoinen Tapio* = Békülj ki, berek, egyezzel bele, vadon erdő, engedj drágalátos Tapio (rég. Kal. 7:242, 243.). Az az eredeti fölfogás részben jól meg van őrizve néhány keleti rokonnépnél is. A votjákok AMINOFF szerint**) a tüzet és a szelet közvetlen, természetes alakjában imádják. A «fölkelő és lenyugvó nap-isten» és «a forgó hold-isten» vagy az «újhold», a melyeknek a mordvinok áldoznak és a melyekhez imádkoznak, nem más, mint az illető égi test (csak lelket tulajdonítva neki); az imádságokban ezen «isteneket» korántsem fogják fel emberszerű lényeknek. Ha pedig a mordvinok képzelete a természet szellemeit anthropomorfizálni törekedett, e kísérlet többnyire félben maradt: a mellett, az anthropomorfizálást megzavarva, fönntartja magát a régi fölfogás, mint az imádságokban és a régi népdalokban előforduló, a különféle «anyaknak» nevezett szellemekről használt kifejezésekből kitétnik. A Föld-anyát (*mastor-ava*) «ássák» és «bevetik», a Szántóföld-anyát (*paks-ava*) — helyette a «szántóföldet» is (*noru-paksé*) imádják a moksa-mordvinok — a ló lába «szétszórhatja» és «idegen szántóföldbe átviheti»; a Gabona-anya (*sor-ava*), mordvin ruházatban dalol ugyan, de maga dalában azt mondja, hogy — «hajnalban be van vetve, alkonyatkor meg van aratva, hombárba le van téve húsvétra felsőrré, karácsonyra pástétommá»; a Viz-anya

*) Nordische reisen und forschungen III.

**) Öfversigt af Finska Vetenskaps-Societens förhandlingar XXI.

(*ved-ava*) «folyik», a Tűz-anya (*tol-ava*) «lobog». Hát lehetséges-e csakugyan, hogy a finnugor népek már őskorukban «isteneiket», ama formátlan természetszellemeket hatalmas, gazdag, szerencsés személyeknek képzelhették volna, mint BUDENZ nézete szerint föl kellene tenni?

De ha a BUDENZ-féle szófejtés e szerint minden tekintetben lehetetlennek bebizonyul, CASTRÉN magyarázatára sem térhetünk vissza. A finn hangutánzó *jumu*, *jumata*, *jumajaa* stb. szavaknak nem találunk megfelelőit a többi rokonyelvekben, kivéve a lappot, a melyben *jubmat*, *jumaidet* nyilván későbbi átvétel a finnből. Azonkívül korántsem valószínű, hogy a finnugor népek eredetileg az égi «istent» éppen vagy kiválóképpen a mennydörgés szellemének képzeltek volna. Az osztjások általában nem imádják a mennydörgést,* a hol pedig — nyilván későbbi fejlődés folytán — isteni lényül tiszteltetik, rendesen az égi istentől egészen elkülönített szellemkép lép föl (így a déli osztjásoknál, a mordvinoknál, a cseremiszeknél és a votjásoknál).

A *juma*-szó tehát eredetileg *eget* jelentett. Mikor az eget, mint a természet többi részeit, megszemélyesítették, e szó az égi szellem, az égi isten nevévé vált, a mint most is a cseremiszeknél *jumā* = «deus caelestis» «caelum» mellett. Végre következett az általánosítás: a *jumā* szó használata áterjedt több más természetszellem nevébe is, a «szellem», «isten» fogalom köznevévé kezdett fejlődni. Ezen folyamat, mint fentebb érintettem, a cseremiszek egy részénél már tovább haladt, más részüknél pedig, mint az ufai kormányzásban lakóknál, csak kezdetén van, miáltal nyilvánvalóan későbbinek bizonyul.

Ilyen jelentésváltozásnak példái bőven találhatók mind a finnugor, mind más téren is. Votj. *in* (= finn *ilma*) egyúttal «levegőt, eget» és «égi istent» is jelent, a megfelelő zürj. *jen* istennek a neve. Osztj. *tūrēm*, vog. *tōrēm* szintűgy = «ég, levegő» — «az égi isten» — «isten», valamint a mong. *teggri* és a megfelelő szó a török nyelvekben (KOVALEVSKI szerint «ciel; génie du ciel; divinité; esprits, génies terrestres et célestes, bons et mauvais»). A latin *deus* «isten általánosan» (*dii immortales!*)

*) KARJALAINEN dr. szíves közlése szerint csak a déli osztjások kínálják a «mennydörgés-öreget» (*pā̄-ī-īgē*) kásával (áldozatképpen).

ugyanazon szó, mint a litván *diēvas*, most «isten»; a szó alapjelentése meg van őrizve a finn *taivas* szóban («ég»), melyet a finnek körülbelül kétezer évvel ezelőtt vettek át akkori litván szomszédjaiktól.

A törzsszó *juma* eget jelentvén a *jumala* tehát eredetileg = «égi, égbeli», mert, mint már BUDENZ ebben a tekintetben helyesen feltette, *-la* melléknévképző, ugyanolyan mint a *vete-lä* «vizes» szóban.

Ha e szerint a tárgyalt szó elválasztandó az ugor nyelvcsoporthoz található «jót» jelentő melléknévtől, s a többi rokonnyelvekben nincsen megfelelője (a lapp *jumel* «isten» nyilván átvétel a finnől), mégis csak eredeti finnugor szó lehetne, mely a többi nyelvekben elveszett, mint valószínűleg pl. az ég osztj.-vog. elnevezése: *tōrām*, mely semmi rokonnyelvben nem található, de idegen nyelvekből sem származtatható. Ha pedig idegen eredetű volna e régi közös finn- (mordvin-) és cseremiszi szó, bizonyosan a finnugor téren található jövevényszók legrégebb rétegéhez tartoznék. Hát kutassuk, vajon lehetne-e talán az árságából származtatni.

Az óindiai nyelvben akadunk egy *vyōma* szóra (tő *vyōman-*), melynek jelentése «himmel, luftraum». Valószínű, hogy összetétel: *vi* «auseinander» + $\sqrt{vā}$, *u-* «weben» (+ *man*-képző), alapjelentése tehát tán «ausgespanntes gewebe, gewebte decke»*) (vö. BÖHTLINGK-ROTH VI, 1486, GRASSMANN, Wörterb. zum Rigveda 1361, UHLENBECK, Kurzgef. etym. wörterb. der altind. sprache 299.), de azért mégis régi, árja korból való szónak tartható, tekintve, hogy hasonló összetételek az iránságban is léteznek, l. BARTHOLOMAE, Altiran. wörterb. 1475. stb. A feltételezendő árja alak **viajma* (*viajman-*) volna.

Miután *j₃m₃*- csak a finn, a mordvin és a cseremiszi nyelvben található, nem kell azt okvetlenül a legeslegrégibb árja átvételek közé számítani, és akkor nem valószínű az a föltevés, hogy az illető indo-iráni nyelvben, melyből esetleg átvették, az eredeti *ay*-ből már *o* lett, mint az ó-indiai nyelvben (vö. hogy **ay* az avesztaiiban > *aō*, az oszétban > *o*, kel. dial. *ū*, l. MILLER WSEW. Die sprache der osseten 20. l.), — először is hosszú *ō*. De hogyan

*) Vö. hollandi *uitspansel* «ausgespanntes; himmelgewölbe».

lehetne egy olyan (az ó-indiai nyelvben valóban létező) *vyōma* alakból a finn *juma-* alakot (rövid *u*-val) megmagyarázni?

A finn *uo-* (< *ō*)-nak tudvalevőleg a mordvinban *a*, *o*, *u* felel meg (pl. f. *nuoli* = md. *nal*, f. *nuolen* = md. *nolan*, f. *kuolen* = md. *kulan*). Ez valószínűleg egykori fokváltakozásból magyarázandó (vö. SETÄLÄ, SUS. Aik. XIV, 3; 31—32, 49—51. l.). Másrésztől azt találjuk, hogy a finn (rövid) *u*-t a mordvinban szintén három külön önhangzó helyettesíti: rendszeren *o* vagy *u* (pl. f. *punon* = md. *ponan*, f. *turpa* = md. *turva*), de néha *a* is: f. *kurki* = md. *kargo*, f. *nurmi* vö. md. *nar* id. (vö. f. *sormi* — md. *sur*). Úgy látszik, az utolsó esetekben (*kargo*, *nar*) a mordvin *a* az eredeti erős fok (**ō*, **ā*)* képviselője, a finn *u* pedig (*kurki*, *nurmi*) az eredeti gyenge fokból ered, míg ebben: md. *kulan* = f. *kuolen* ellenkezőleg a mordvin nyelv a gyenge, a finn pedig az erős fokot mutatja. Szintúgy lehetne a finn *jumala* szóban *u* az eredeti erős foknak (*ō*, *ā*: **jōma-*, **jāma-*) megfelelő gyenge fok képviselője, míg a mordvin *o* ebben: *jon-dol* talán a középfok folytatása volna. Megjegyzendő, hogy a mordvinban még dialektikus *jandol* alak is létezik (tambovi kormányzó-ságban lakó erza-mordvinoknál, l. Mord. lautlekre = SUS. Toim. XXII, 76. l.), mely könnyen az eredeti erős fok képviselőjének magyarázható: *jan* < **jān* (*jām*); vö. md. *a* ~ *o* ebben: mdM. *lajmä* ~ mdE. *lom* «Prunus padus» = finn *tuomi*.

Máskülömben az sincs kizárva, hogy az illető átadó indo-iráni nyelvben az önhangzó megrövidült. Hogy ez a föltevés magában véve nem volna egészen alaptalan, azt bizonyíthatja a finn *udar* «tőgy» szó, melyben szintén rövid önhangzó felel meg az ó-indiai nyelvben található hosszú önhangzónak: ó-ind. *ūdhar*.**)

*) Az eredeti **ā*-ból (*a* és *o* közötti labiális *a*-hangból) szerintem legjobban magyarázható a finn *ō*—mordvin *a*; vö. hogy olyan hang az osztjákban megfelel a finn *ō*-nak: osztj. (jugani dial.) *ā* «év» (~ *ūlam* «évé») = finn. *vuosi* (*vuote*). — Az árja *ay*-nak tehát nem is kellett nagy változáson átmenni, hogy olyan hanggal helyettesíthessék.

**) Annálfogva, hogy az említett szó nemcsak a finnben, a mordvinban (*odar*) és a cseremiszbén (*βodar*, *βadar*), hanem a permi nyelvekben is (zürj. *vōra*, votj. *vera*, *vōra*) megvan, bizonyosan indo-iráni, nem litván átvételnek kell tartanunk, vö. SETÄLÄ, NyK. XXVI. 406. l.

De még egy más ó-indiai szó is jöhet számba: a Rigvédában gyakran előforduló *dyumān* «fényes, világos», mely «egyet, fényt» jelentő *dyu-* tőből származik.

A *mant-* (*vant-*) végű melléknévtöveknél, melyekhez *dyumān* is tartozik, már az indo-iráni alapnyelvben váltakozott a flexióban *nt-* és *t-*.*) Azonban a vocativus úgy az avesztában, mint a Rigvédában is (a participium hatása alatt) egészen másképpen alakult: ó-ind. *-mas* (pl. *dyumas*), *-vas*, av. *-mō*, *-vō* (< *-mas*, *-vas*), az avesztában egyszersmind a nominativus is (*-mā*, *-vā* < **-mās*, **-vās*), míg az ó-indiai nyelvben a nominativus *-mān-* (*-vān-*) végű ebből: **-māns*, **-mānts* (**-vāns*, **-vānts*), de BARTHOLOMAE szerint (ibid. 531.) valószínűleg régebben ebben a nyelvben is a nominativusban ugyan olyan analogikus *mās-* (*vās-*) végű mellékalak volt. Tehát az árja korban ilyenféle volt a flexio: nom. *dyumān(t)s*, illetőleg *dyumāś*, voc. *dyumas*; a többi esetek *nt-* vagy *t-* végű tőből alakultak.

Ebből az átvevő ős-finn nyelvben aligha lehetett más, mint **juma* (a változatlanul maradó részt elvonva), vagy pedig **jumas* (a nominativus-alakot átvéve), t. i. ha *mās-* végű nominativus létezett az átadó nyelvben (vö. md. *pavas* «isten» < ó-ind. *bhagas*, md. *vārgas* «farkas» < ó-ind. *vṛkas*).**) De az utóbbi esetben sem várandó okvetlenül **jumas*: hiszen tudjuk, hogy a finnbe átvett litván és germán *a-* végű masculinum-töveknél, melyeknek nominativusa az átadó nyelvben *s-*szel végződött, a finn alak szintén kétféle: nom. *-as* vagy *·a* (az eredeti szótövet elvonva), pl. litv. *žāmbas* > finn *hammas*, vepsz. *hambas*, de litv. *kāklas* > finn *kaula*, *kakla* (vö. THOMSEN BFB. 112. l., Einfl. 84, 85. l.).

Ha pedig később, az ó-indiai nyelvben megvolt *dyumān-*féle nominativus alakból indulnánk ki, az sem változtatna a dolgon, mert majdnem bizonyosnak vehető, hogy *an-* végű névszók (vagy tövek) eredetileg nem léteztek a finn nyelvekben (vö. THOMSEN Einfl. 85. l.). Egy későbbi iráni jellegű nominativus alakkal, a melynek *-s-*e elveszett (vö. av. *-mā*) — ha ilyent föl-

*) Vö. BARTHOLOMAE, Die arische flexion der adjektiva und participia auf *nt-*: Kuhn's Zeitschr. für vergl. sprachf. XXIX. 487. l.

**) A szókezdő két mássalhangzó közül természetesen az előbbi elvolna hagyva, mint a finnugor nyelvekben szokás.

lehetne tenni az átadó nyelvben — megint jól összeillenek az önhangzón végződő finn-cseremiszi szó.

Külömben még az a körülmény is számba jöhet ezen szó-egyeztetésnél, hogy az indo-iráni nyelvekben *mant-*, *vant-* és *man-*, *van-* tövek nem ritkán összekeverednek. Egész sorozat olyanféle eset található BARTHOLOMAE fönt említett cikkében (540, 541. l.), közöttük *nt-* töből előforduló nominativus alakok is: av. nom. *amava* e mellett: *amavā* (vö. acc. *amavantem*), ó-ind. (Rígv.) nom. *arvā*, szinte voc. *arvan* és acc. *arvānam* az *n-* tövek analógiája szerint, de máskülömben *arvant-* (vö. WHITNEY, Ind. gramm. (német kiadás 162. l.). Hátha **dyumā*-féle analógikus nominativus is létezett valamely indo-iráni nyelvben?

De térjünk át a jelentésre.

A Rígvédában a *dyumān* szó többek közt Indra, az égi isten attributumául szerepel. Elgondolható, hogy valamely indo-iráni nyelvben azt a szót magában is használták az égi szellem megnevezésére, hiszen a törzsszó *dyu-* eget is jelent (vö. hogy a Rígvédában a *bhagas* szó (tkp. «osztogató, szerencsét-adó») istenek attribútuma, de ó-perzsa *baga* = «isten»). Miután a finn-ugor népeknél a természet személyesítése, mint fönnebb láttuk, eredetileg — és részint mostan is — nagyon gyöngén volt kifejlődve, bizonyosan nem tudták pontosan megkülömböztetni az eget és az égi szellemet v. istent és így náluk az az idegen szó könnyen az ég elnevezésévé is válhatott. Érdekes párhuzamot találunk az osztjákban: ott a *sāṅkə*, *sāṅgə* szó (valószínűleg = finn *sää*, m. *ég**) jelentése most is «világos», «ég» és egyszersmind «égi isten».

Midőn a finnugor nyelvek zavaros önhangzó-viszonyai jobban föl lesznek derítve s az indo-iráni jövevényszók rendszeresen meg lesznek vizsgálva, remélhetőleg nagyobb biztossággal lehet ezen etymologiák felett is ítélni.

(Helsingfors.)

PAASONEN H.

*) Vö. Die finn.-ugr. s-laute 130—132. l.